

IRENA ŁAWNICZAK

WYBRANE PROBLEMY KONCENTRACJI I CENTRALIZACJI ZIEMI W PGR W POLSCE

Zjawiska centralizacji i koncentracji w rolnictwie, polskim występujące w okresie po II wojnie światowej nie były i nie są dotychczas w dostatecznym stopniu rozważane w literaturze fachowej zarówno w formie artykułów, jak i zwartych pozycji książkowych. W naszych rozważaniach zatem zajmiemy się zbadaniem niektórych aspektów procesów koncentracji i centralizacji dotyczących jednego z podstawowych, a może nawet najważniejszego z czynników rolniczej wytwórczości — ziemi.

Pozycja ziemi była i jest nadal wyjątkowa. W aktualnych warunkach technicznych i ekonomicznych ziemia jest jedynym i w zasadzie niezastąpionym środkiem produkcji w rolnictwie. Wprawdzie znana teza o spadkowej tendencji udziału ziemi w strukturze sił wytwórczych (na rzecz pozostałych czynników produkcji) jest nadal teoretycznie słuszna, niemniej jednak w praktyce rolnictwa polskiego realizacja jej wydaje się być odległa. Przyczyn tego zjawiska należy szukać nie tylko w zbyt powolnym tempie wdrażania postępu techniczno-organizacyjnego do produkcji rolniczej, co jest wynikiem stosunkowo niskiego poziomu rozwoju gałęzi przemysłu pracujących na potrzeby tego działu gospodarki narodowej, a także w napiętych i stale rosnących zadaniach produkcyjnych stawianych rolnictwu, a wynikających z niezaspokojonego i rosnącego popytu społeczeństwa na produkty konsumpcji pochodzenia rolniczego.

Pod pojęciem koncentracji w rolnictwie rozumiemy, zgodnie z klasyczną marksistowską tezą¹, proces powiększania zasobów czynników produkcji (potencjału produkcyjnego), w celu poprawy efektywności gospodarowania, czyli obniżki kosztów stałych na jednostkę produkcji (rozkład kosztów stałych).

Pojęciem centralizacji określać będziemy zjawiska związane z łączeniem rolniczych czynników wytwórczych w jednostki większe. Procesy koncentracji i centralizacji w rolnictwie przebiegają w porównaniu z innymi działami gospodarki narodowej (np. przemysłem) w sposób nieco odmienny, specyficzny, właściwy tej dziedzinie gospodarzej. W rolni-

¹ K. Marks, *Kapitał*, t. III, Warszawa 1957.

ctwie występują bowiem obok okresów szybszej czy wolniejszej koncentracji i centralizacji procesy odwrotne. Wynikają one, jak np. w naszym kraju, nie tylko ze zmian obiektywnych związanych z rozwojem sił wytwórczych oraz zmian charakteru stosunków produkcji, a także, a może przede wszystkim — z decyzji administracyjno-politycznych podejmowanych przez centralne organa gospodarcze.

I. ZIEMIA A POZOSTAŁE CZYNNIKI PRODUKCJI ROLNICZEJ

W teorii i praktyce gospodarczej za podstawowe, jedyne i najbardziej ogólne czynniki procesu produkcyjnego zwykło się uznawać pracę żywą, kapitał i ziemię².

Pierwszy z wymienionych czynników odnosi się do ilości i jakości siły roboczej będącej organizatorem i podstawową siłą twórczą procesu wytwarzania. Jest ona jednocześnie jedynym spośród omawianych czynników — czynnikiem aktywnym, wartościowotwórczym³. Kapitał, czyli wyposażenie techniczne rolnictwa, określa się jako czynnik będący ucieleśnieniem pracy uprzedmiotowionej w środkach pracy podnoszących wydajność pracy żywej, jak i wydajności produkcji roślinnej i zwierzęcej⁴. Elementem ostatnim jest ziemia rozumiana jako czynnik wytwórczy będący jednością wszystkich sił przyrody związanych z daną jednostką terytorialną. W literaturze wyróżnia się trzy strefy użytkowania ziemi: strefę produkcyjną, konsumpcyjną i nieużytkowaną⁵.

Produkcyjna strefa użytkowania ziemi obejmuje: rolnictwo i leśnictwo, przemysł, budownictwo i usługi produkcyjne. Strefa konsumpcyjna wiąże się ze świadczeniem na rzecz społeczeństwa usług nieprodukcyjnych związanych np. z budową i rozbudową osiedli mieszkaniowych, ośrodków turystyczno-wypoczynkowych i sportowych, parków narodowych, poligonów wojskowych itd. Strefa ziem nieużytkowanych obejmuje: pustynie, tereny nieprzydatne bądź niedostępne dla masowego ruchu (np. turystycznego) czy też obszary zdewastowane przez działania wojenne.

O szczególnym znaczeniu ziemi w rolnictwie decydują jej określone cechy specyficzne jako czynnika produkcji. Ziemia bowiem stanowi nie tylko przestrzeń produkcyjną, ale także, a może przede wszystkim —

² Kozłowski Z., *O teorii czynników produkcji w 'Lenin a kwestia agrarna w kapitalizmie i socjalizmie'*, Warszawa 1969.

³ K. Marks, *Kapitał*, t. I, Warszawa 1970.

⁴ Pojęcie to nie pokrywa się z marksistowską koncepcją kapitału i wartości dodatkowej.

⁵ S. D. Czeremuskin, *Teorija i praktika ekonomičeskoj ocenki zjemli*, Moskwa 1963.

odznacza się pewnymi właściwościami fizycznymi, chemicznymi i biologicznymi umożliwiającymi istnienie procesów życiowych w organizmach roślinnych będących podstawą istnienia organizmów zwierzęcych.

Jako przestrzeń produkcyjna ziemia charakteryzuje się następującymi właściwościami: jest nieprzemieszczalna, niepomnażalna i niezniszczalna⁶. Cecha pierwsza wiąże się ze stałością położenia ziemi w określonym punkcie globu ziemskiego. Wynika z niej tzw. przestrzenność rolnictwa i leśnictwa zarazem. Przestrzenność i niewzruszalność ziemi narzuca określony tryb pracy w rolnictwie, odmienny sposób mechanizacji. Wpływa to także na specyfikę koncentracji ograniczając powierzchnię jednostek gospodarczych, bądź też uniemożliwiając koncentrację gruntów lepszych wokół centrów gospodarczych (dużych ośrodków konsumpcyjnych) powodując konieczność użytkowania gleb gorszych, co automatycznie obniża dochody producentów rolnych o wysokość renty różniczkowej I.

Niepomnażalność czyli ograniczoność całkowita zasobów ziemi oznacza nie tylko ograniczenie jej podaży, ale także uniemożliwia reprodukcję w przeciwieństwie do pozostałych środków produkcji, budynków, narzędzi pracy, maszyn itd. Z ograniczoności ziemi wynika zatem konieczność coraz intensywniejszego jej użytkowania i to zarówno w sensie przepływu ze sfer o niższej do wyższej intensywności, jak również wewnątrz poszczególnych sfer.

Niezniszczalność ziemi jest właściwością mającą charakter względny. Oznacza ona bowiem, że ziemia jako środowisko przyrodnicze wykazuje względnie wieczną trwałość i niezniszczalność w przypadku, kiedy jej użytkowanie zgodne jest z jej przeznaczeniem⁷.

Poza omówionymi klasycznymi, tzw. tradycyjnymi i powszechnie uznanymi czynnikami rolniczej wytwórczości, wymienia się coraz częściej następną, czwartą czynnik związany ze wzrostem kwalifikacji ogólnych i zawodowych ludności rolniczej, wzrostem postępu organizacyjnego, wzrostem roli i znaczenia kierownika — przedsiębiorcy, jako organizatora procesu produkcyjnego⁸.

Przedstawione czynniki produkcji są ze sobą ściśle powiązane. Oznacza to, iż efektywność procesu produkcyjnego oraz wydajność pracy w rolnictwie zawsze i w każdych warunkach związane są z proporcjami, w jakich czynniki te występują wobec siebie. Przyjrzyjmy się zatem, jak w okresie 1950-1984 przedstawiał się w Polsce problem gospodaro-

⁶ Z. Kozłowski, O *teorii*, oraz J. Krzywonos, *Podstawowe czynniki produkcji w rolnictwie*, Warszawa 1969; także A. Woś, F. Tomczak, *Ekonomika rolnictwa. Zarys teorii*, Warszawa 1983.

⁷ Pomijamy w naszych rozważaniach fakt świadomej bądź nieświadomej degradacji ziemi rolniczej wynikającej z destrukcyjnej działalności człowieka.

⁸ *Zatrudnienie i kwalifikacje ludności rolniczej*, pod red. J. Frenkla, Warszawa 1979.

wania tym czynnikiem produkcji, który w naszym przekonaniu jest w produkcji rolniczej najważniejszym na tym etapie rozwoju sił wytwórczych i w zasadzie niezastąpionym.

II. ZMIANY W OGÓLNEJ POWIERZCHNI UŻYTKÓW ROLNYCH I GRUNTÓW ORNYCH

Zmiany w użytkowaniu ziem przez PGR wykazane w tabeli 1 wskazują, że w latach 1950 - 1984 wystąpiły dwa okresy wyrażające się względnym i bezwzględnym spadkiem powierzchni użytków rolnych i gruntów rolnych dwa okresy wzrostu.

Tabela 1

Powierzchnia użytków rolnych gruntów ornych zajmowanych przez PGR w Polsce w okresie 1950 - 1984 r. (w tys. ha i w %)

Lata	Użytki rolne	Spadek wzrost (w %)	Grunty orne	Spadek wzrost (w %)
1950	1971	100,0	1507	100,0
1955	2760	40,0	1998	32,6
1960	2425	-12,2	1856	-7,2
1970	3006	23,9	2120	11,4
1975	3292	9,5	2346	10,9
1980	3698	11,2	2802	11,9
1981	3677	-0,6	2796	-0,3
1982	3531	-4,0	2725	-2,6
1983	3518	-0,4	2706	-0,7
1984	3511	-0,2	2714	0,2

Źródło: Obliczenia własne na podstawie RS lat 1966-1984 oraz *Rolniczy Rocznik Statystyczny 1945 - 1965*.

Pierwszy okres trwał od 1956 do 1960 r., drugi natomiast miał miejsce po roku 1981, przy czym tempo spadku w tych okresach było różne. W latach pięćdziesiątych było ono wyższe i wynosiło średnio rocznie 2,4% w odniesieniu do użytków rolnych i 1,4% w odniesieniu do gruntów ornych. Po roku 1981 natomiast — 1,3% i 0,9%. Przyczyn zjawisk o których mowa, doszukiwać należy się w decyzjach administracyjno-gospodarczych podejmowanych przez centralne organa gospodarcze po 1956 r. i po 1981 r. Te ostatnie należy wiązać z wprowadzoną od 1 lipca 1981 r. w PGR ustawą o reformie gospodarczej przyznającej tym organizacjom gospodarczym status przedsiębiorstw o trzech „S” (samodzielność, samorządność i samofinansowanie)⁹.

⁹ J. Rasiński, *Polityka rolna państwa socjalistycznego*, Warszawa 1984, s. 82 i n.

Tabela 2

Powierzchnia użytków rolnych według grup użytkowników (w tys. ha i w%)

Wyszczególnienie	1950	%	1955	%	1960	%	1970	%	1975	%	1980	%	1981	%	1982	%	1983	%	1984	%
Ogółem	20440	100,0	20403	100,0	20403	100,0	19542	100,0	19209	100,0	18947	100,0	18910	100,0	18891	100,0	18879	100,0	18876	100,0
1. gosp. uspołeczniona*	1139	10,4	4635	22,7	2676	13,1	3711	19,0	4030	21,0	4826	25,5	4749	25,1	4575	24,8	4495	23,8	4451	23,6
w tym:																				
gosp. państwowe	1972	9,6	2760	13,5	2425	11,9	3006	15,3	3292	17,6	3698	19,5	3677	19,4	3531	19,7	3518	18,6	3511	18,6
spółdz. produkcyjne**	167	0,8	1875	9,2	251	1,2	246	1,3	324	1,7	755	4,0	780	4,1	743	3,9	718	3,8	704	3,7
kółka rolnicze	—	—	—	—	—	—	99	0,5	233	1,2	273	1,4	169	0,8	116	0,6	101	0,5	86	0,4
2. gosp. nieuspołecz- niona	18301	89,6	15768	77,3	17727	86,9	15833	81,0	15179	79,0	14118	74,9	14161	74,9	14316	75,8	14384	76,2	14425	76,4

Objaśnienia: * Powierzchnia użytków rolnych obejmuje: gospodarstwa państwowe i spółdzielcze nie stanowiące gospodarstw rolnych oraz inne nie wymienione formy użytkowania; ** dotyczy prowadzących gospodarke zespołową łącznie z działkami przyzagrodowymi.

Źródło: Obliczenia własne na podstawie RS 1981 tab. 371; 1982 tab. 335 oraz: Rocznicy Rocznik Statystyczny 1945-1965, tab. 1/41 s. 46; Rocznik Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej 1985.

Wprowadzenie ustawy o reformie gospodarczej spowodowało przede wszystkim zmiany w interpretacji funkcji interwencyjnej sektora państwowego, sprowadzającej się do konieczności zagospodarowania przez PGR ziem PFZ w latach poprzednich. Konieczności wymuszonej przy użyciu różnego rodzaju narzędzi i metod typowych dla nieparametrycznego, scentralizowanego modelu zarządzania gospodarką narodową.

Wynikiem realizacji tej funkcji było większe lub mniejsze tempo procesu wzrostu ziem zajmowanych przez PGR. Z danych faktograficznych wynika, że najwyższe tempo koncentracji występowało w latach 1950-1955 i wynosiło średnio rocznie 8% w odniesieniu do użytków rolnych i 6,5% w stosunku do gruntów ornych. Okres następny to lata 1960-1970 i 1975-1980, w którym stopa wzrostu kształtowała się na poziomie ok. 2,4% (użytki rolne) i 1,1 (grunty orne) oraz 2,2% i 2,4%. Znamiennym jest fakt, że w latach 1960 - 1970 powierzchnia gruntów ornych rosła w stosunku do użytków rolnych w tempie prawie o połowę wolniejszym. Zjawisko to oznacza, iż PGR realizując swą funkcję interwencyjną przyjmowały nie tylko ziemie nadające się pod uprawę, ale również użytki zielone, nierzadko zdewastowane nie przynoszące pożądanej produkcji.

Lata 1970-1975 to okres najwolniejszego tempa wzrostu ziemi użytkowanej przez sektor państwowy, wynoszący 1,9% i 2,1%. W wyniku zmian, o których mowa, następował wzrost i spadek jednocześnie udziału użytków rolnych należących do PGR w Polsce w stosunku do ogółu użytków w Polsce, jak i innych sektorów gospodarki uspołecznionej i nieuspołecznionej (zob. tab. 2). Z danych zamieszczonych w tabeli odczytać można, że od 1960 r. obserwujemy znaczną koncentrację ziemi w sektorze uspołecznionym z 13,1% (1960 r.) do 23,6% (1984), przy czym występują tu dwa przeciwstawne zjawiska: wzrost udziału gospodarstw państwowych i rolniczych spółdzielni produkcyjnych, spadek znaczenia kółek rolniczych, szczególnie po 1979 r., co należy uznać za przejaw pozytywny, kółka rolnicze bowiem, które w latach 1976 - 1979 przyjmowały najwięcej ziemi, najmniej ze swej istoty są predysponowane do jej zagospodarowywania. Jak wykazała praktyka lat minionych efektywność gospodarowania ziemiami w tym sektorze była najniższa¹⁰.

Przedstawiony proces zmian spowodował, iż PGR w latach 1960 -1980 (poza sektorem nieuspołecznionym) posiadały największy obszar ziemi rolniczej, przy czym koncentracja ziemi była różna na obszarze całego kraju. W początkach lat osiemdziesiątych najwięcej, bo ponad 50% ogółu ziemi, należało do PGR w następujących trzech województwach: koszalińskim, słupskim i szczecińskim; od 30 do 50% w dwunastu: elbląskim, gorzowskim, legnickim, leszczyńskim, poznańskim, suwalskim, wałbrzys-

¹⁰ K. Duczkowska-Małysz, *Ziemia w polityce rolnej PRL (Społeczno-ekonomiczne aspekty gospodarowania)*, Wrocław 1985, s. 105.

kim, olsztyńskim, pilskim, zielonogórskim, wrocławskim i jeleniogórskim. Udziałem mniejszym niż 10% charakteryzowało się pozostałe 26 województw w środkowej, wschodniej i południowo-wschodniej Polsce¹¹.

Procesowi koncentracji ziemi towarzyszyło również zróżnicowanie struktury jej użytkowania. W makroregionach południowym, środkowym i środkowozachodnim grunty orne stanowiły największy odsetek użytków rolnych wahający się od 8G% do 85%. W pozostałych natomiast, czyli południowo-wschodnim, środkowowschodnim i północno-wschodnim, najmniej — w granicach od 35% do 40%¹².

III. KONCENTRACJA I CENTRALIZACJA ZIEMI W RAMACH GOSPODARSTW PGR

Zmiany struktury obszarowej gospodarstw sektora państwowego ujęte w tabeli 3 wskazują, iż w Polsce wystąpiły dwa okresy dekoncentracji i trzy koncentracji ziemi w ramach podstawowej jednostki gospodarczej tegoż sektora.

Tabela 3

Przeciętna powierzchnia użytków rolnych
na 1 gospodarstwo PGR w Polsce w latach 1950 - 1984
(w ha)

Lata	Liczba w ha	Wzrost spadek o %	Liczba gospodarstw
1950	321	100,0	5679
1955	446	38,9	6185
1960	423	-5,2	5734
1965	397	-6,2	6515
1970	559	40,8	5374
1975	1010	80,7	7012
1980	2011	00,1	1775*
1981	3511	74,5	1047
1982	2975	-15,3	1187
1983	2787	-6,7	1262
1984	2747	-1,5	1278

* Dane dotyczą roku 1974.

Źródło: Obliczenia własne na podstawie RS, 1981, 1982, 1983, 1984, 1985 oraz Rolniczego Rocznika Statystycznego 1945 - 1965.

Okres największej dekoncentracji wystąpił po 1981 r. (tempo tych zmian wynosiło rocznie średnio — 7,8%) oraz w latach 1956 -1960, przy czym tempo to było mniejsze i kształtowało się na poziomie 1,4%.

¹¹ Ibidem, s. 105.

¹² Obliczenia własne na podstawie RS 1985.

Procesy odwrotne wystąpiły w latach 1950-1956 i 1970-1981, przy czym średnioroczna stopa wzrostu w latach pięćdziesiątych wynosiła 7,8%, a w latach siedemdziesiątych aż 26,8%. Nasilająca się w tych latach tendencja do koncentracji wzmogła się szczególnie po 1974 r. Zjawiska te przejawiały się w zmianie form organizacyjnych PGR i tworzeniu gospodarstw — gigantów. Nastąpiło, jak pisze B. Strużek, łączenie gospodarstw w klucze, zrzeszenia, kombinaty i zjednoczenia, wynikające głównie z procesów centralizacji. Efektem zmian było pojawienie się w końcu lat siedemdziesiątych gospodarstw olbrzymów. W woj. suwalskim np. średnia powierzchnia przedsiębiorstwa wynosiła 20,3 tys. ha, w zielonogórskim — 19,3 tys. ha, w legnickim — 18,5 tys. ha, w gorzowskim — 17,1 tys. ha, wrocławskim — 12,2 tys. ha i elbląskim — 11,6 tys. ha¹³. Nie wydaje się koniecznym komentowanie, jakie efekty ekonomiczne mogły nieść ze sobą tak wielkie gospodarstwa, przy ówczesnym poziomie technicznego i organizacyjnego rozwoju przedsiębiorstw przemysłowych pracujących na potrzeby rolnictwa.

W latach osiemdziesiątych powstały nowe przedsiębiorstwa — giganty, takie jak Przedsiębiorstwo Rolno-Przemysłowe Nisko, Kombinat Rolno-Przemysłowy Niechcice, czy też Kombinat Rolno-Przemysłowy „Igloopol” w Dębicy z Biurem Handlu Zagranicznego w Warszawie, uprawnionym do zawierania bezpośrednich transakcji z partnerami zagranicznymi. Należy przy tym dodać, że przedsiębiorstwa te charakteryzują się bardzo małym udziałem nieprzetworzonych produktów rolniczych (zbóż, ziemniaków, mięsa itd.) w sprzedaży ogółem, wynoszącym odpowiednio 8,5%, 17,5% i 8,9%¹⁴.

„Igloopol” jest w warunkach organizacji gospodarki żywnościowej naszego kraju zjawiskiem wyjątkowym. Obejmuje on 24,6 tys. ha użytków rolnych zajmując jednocześnie na ogłoszonej za ubiegły rok gospodarczy „Liście 300 PGR” czwarte miejsce wśród najlepszych przedsiębiorstw PGR według malejącej wartości sprzedaży produktów rolniczych, a więc przy przyjęciu kryterium ilościowego. Należy przy tym zaznaczyć, że „Igloopol”, poza sprzedażą przetworzonych produktów rolniczych, sprzedaje również węgiel drzewny, tunele zamrażalnicze, samochody i przyczepy chłodnicze oraz maszyny i urządzenia rolnicze, a więc produkty, których ceny są stosunkowo wyższe od cen przetworów rolnych. Sprzedaż tych ostatnich wydaje się główną przyczyną wzrostu akumulacji finansowej z 406 mln zł w roku gospodarczym 1984/85 do 2153 mln zł w roku 1985/86¹⁵.

¹³ B. Strużek, *Rozwój socjalistycznych form gospodarki rolnej w Polsce*, Warszawa 1982, s. 289.

¹⁴ A. Leopold, *300 PGR — próba analizy po roku*, Zarządzanie 1987, nr 4, s. 48 i n.

¹⁵ Ibidem, s. 49.

Omawiana „Lista 300 PGR” przedstawia również inną grupę dziesięciu najefektywniej gospodarujących przedsiębiorstw PGR ocenianą wartością akumulacji finansowej w odsetkach sprzedaży. W grupie tej nie ma przedsiębiorstw — gigantów. Reprezentują ją głównie przedsiębiorstwa specjalistyczne, jak np. Stadnina Koni Michałów (1 miejsce; 493 ha użytków rolnych i 69,7% akumulacji finansowej), przedsiębiorstwa hodowli zarodowej i gospodarstwa rybackie, ale również Kombinat Rolny Kietrz (4 miejsce) oraz odpowiednio 8673 ha i 30,9%, czy też Warzywniczy Zakład Doświadczalny Pszczyna (6 miejsce, 243 ha, 22,9%).

W tym samym czasie wielkość akumulacji finansowej w „Igloopolu” wynosiła 10,4% ogółu sprzedaży, w Niechcicach 12 5%, a Przedsiębiorstwo Rolno-Przemysłowe Nisko mimo iż zwiększyło obszar użytków rolnych o ponad 50% i podwoiło sprzedaż produktów rolniczych nie uzyskało dodatniej akumulacji¹⁶.

Wydaje się, i tu zgadzam się z A. Leopoldem, iż trudno jest obecnie ocenić koncepcję ekspansji i efekty działalności gospodarczej przedsiębiorstw olbrzymów np. Igloopolu chociażby ze względu na stosunkowo duże preferencje udzielone tego typu organizacjom (zwolnienie z podatku dochodowego), czy też wewnętrzną redystrybucję dochodów między zakładami wchodzącymi w ich skład¹⁷.

IV. UWAGI KOŃCOWE

Efektywność procesu koncentracji i centralizacji ziemi rozpatrzemy próbując odpowiedzieć na pytanie, czy i w jakim stopniu zjawiska te wpłynęły na wzrost produkcji końcowej, podstawowego miernika oceny działalności produkcyjnej gospodarstw oraz produkcji towarowej. Pomijamy jednocześnie inne czynniki, jak np. zmienność warunków przyrodniczych uważając je za mniej istotne.

Dane statystyczne zawarte w tabeli 4 pozwalają na sformułowanie tezy, iż procesom koncentracji ziemi mającym miejsce w okresie od 1960-1980 r. ze szczególnym jej nasileniem po roku 1974, nie towarzyszył wzrost efektów ekonomicznych tegoż zjawiska. Tezę tę potwierdzają fakty wyrażające się:

- 1) spadkiem w latach 1960 - 1980 wielkości produkcji końcowej ogółem w okresie 10 lat i produkcji towarowej ogółem w okresie lat dwunastu;
- 2) spadkiem w okresie 1970-1980 r. produkcji końcowej i towarowej przypadającej na 1 ha użytków rolnych w okresie 6 lat. Spadek ten wy-

¹⁶ Ibidem, s. 50, a także M. Makowiecki, *Lista 300 PGR*, *Życie Gospodarcze* 1987, nr 16.

¹⁷ A. Leopold, *300 PGR*, s. 49.

Tabela 4

Produkcja końcowa i towarowa ogółem oraz na 1 ha użytków rolnych w PGR w Polsce w cenach porównywalnych w % (rok poprzedni =100)

Lata	Produkcja końcowa		Produkcja towarowa	
	ogółem	na 1 ha u.r.	ogółem	na 1 ha u.r.
1960	100,0 0		100,0 0	
1961	15,6 +		25,5 +	
1962	-1,9 -		-7,4 -	
1963	5,6 +	brak danych	9,7 +	brak danych
1964	11,7 +		10,8 +	
1965	14,4 +		13,6 +	
1966	3,8 -		11,6 -	
1967	13,4 +		10,8 -	
1968	7,0 -		8,5 -	
1969	-6,4 -		-4,1 -	
1970	-4,2 -	100,0 0	-2,6 -	100,0 0
1971	14,4 +	12,2 +	13,2 +	11,0 +
1972	6,0 -	4,4 -	4,5 -	3,0 -
1973	13,6 +	12,1 +	11,2 +	10,6 +
1974	6,6 -	4,7 -	6,8 -	6,8 -
1975	7,5 +	4,4 -	8,3 -	5,1 -
1976	5,3 -	1,7 -	2,6 -	-0,9 -
1977	5,3 0	2,6 0	7,8 0	5,0 +
1978	7,5 +	5,2 +	8,2 +	5,9 +
1979	-7,8 -	-10,0 -	-7,2 -	-8,2 -
1980	-9,6 -	-4,2 -	-6,1 -	-8,5 -
1981	-11,1 -	11,9 +	-9,4 -	-8,9 -
1982	-0,8 -	1,9 -	-3,9 -	-1,4 -
1983	0,9 +	10,1 +	11,6 +	12,7 +
1984	11,1 +	11,7 +	7,9 -	8,1 -

Źródło: obliczenia własne na podstawie RS 1960 - 1985.

daje się szczególnie wymowny, jeżeli zważyć, iż właśnie w II połowie lat siedemdziesiątych tempo koncentracji ziemi, wyrażające się wzrostem przeciętnej powierzchni użytków rolnych przypadających na 1 gospodarstwo było najwyższe (wzrost o 99,1% w 1980 r. w stosunku do 1975 r.; zob. tab. 3);

3) wzrostem w okresie 1982 - 1984 produkcji końcowej ogółem i na 1 ha użytków rolnych przy jednoczesnym zmniejszaniu się powierzchni użytków rolnych zajmowanych przez PGR (zob. tab. 1), jak i przeciętnej powierzchni użytków rolnych przypadających na 1 gospodarstwo (zob. tab. 3).

Forsowanie procesów koncentracji ziem w PGR bez względu na miejscowe warunki i społeczne koszty tego przedsięwzięcia jest zjawiskiem negatywnym nie tylko ze względów ekonomicznych, ale i społeczno-politycznych.

Procesy koncentracji ziemi bowiem, tak jak koncentracji w innych

dziedzinach gospodarki narodowej, to zjawiska obiektywne i dlatego powinny być one „wymuszone” przez określony wysoki poziom rozwoju sił wytwórczych, a nie odwrotnie¹⁸.

SELECTED PROBLEMS OF CONCENTRATION AND CENTRALIZATION OF LAND IN STATE FARMS IN POLAND

Summary

The subject-matter of the article is to present the process of concentration, déconcentration and centralization of land in the state sector of Polish agriculture in years 1950 - 1984. In turn, the purpose of the work is to find whether those processes were an objective phenomenon resulting from the level of development of production forces or — to the contrary — whether they were a consequence of administrative and political decisions made by central economic authorities and typical for a centralized, nonparametric system of management.

The article is divided into two parts: theoretical and empirical. In the first part the author presents the object and purpose of concentration and centralization of land in agriculture.

In the second part she points out to the stages and sources of concentration, déconcentration and centralization of land.

In concluding remarks the author proves that the process of concentration did not influence the improvement of the efficiency of production expressed in terms of increased final production and increased production per 1 ha of arable land. To the contrary, the author also indicates that concentration and centralization are objective processes, and that they are an effect, not a cause, influencing the level of development of production forces in agriculture. Therefore, exhorting the concentration, especially in the state sector, brings about many consequences not only of economic but also of social and political character. Economic praxis have demonstrated that some administrative decisions in that sphere, especially those issued in the '70, have weakened the alliance between farmers and workers.

¹⁸ O. Lange, *Ekonomia polityczna*, t. I, s. 44.